

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
РАДА ПО ВИВЧЕННЮ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ**

Надвиничний Сергій Анатолійович

УДК 332.122:338.43

**НАУКОВІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ І РОЗМІЩЕННЯ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА В УМОВАХ
ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ
(на прикладі Тернопільської області)**

Спеціальність 08.10.01 – розміщення продуктивних сил
і регіональна економіка

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Київ – 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Тернопільській академії народного господарства Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат економічних наук, професор
Качан Євген Петрович,
Тернопільська академія народного господарства, завідувач
кафедри управління трудовими ресурсами і розміщення
продуктивних сил

Офіційні опоненти:

доктор економічних наук, професор
Лисецький Анатолій Степанович,
Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, завідувач відділу
проблем розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва;

кандидат економічних наук, доцент
Курило Людмила Ізидорівна,
Академія муніципального управління Міністерства освіти і науки України,
доцент кафедри статистики та економічного аналізу

Провідна установа:

Науково-дослідний економічний інститут Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, відділ проблем регіональної економіки, м. Київ.

Захист відбудеться 25 жовтня 2004 року о 15 год. 00 хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 26.160.01 Ради по вивченню продуктивних сил України Національної академії наук України за адресою: 01032, м. Київ-32, бульвар Тараса Шевченка, 60.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Ради по вивченню продуктивних сил України Національної академії наук України за адресою: 01032, м. Київ-32, бульвар Тараса Шевченка, 60.

Автореферат розісланий “22” вересня 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор економічних наук,
професор

Бандур С. І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Трансформаційні процеси, що відбулися в Україні, вимагають нових підходів щодо формування наукових основ господарювання в ринкових умовах. Найбільш важливими є питання соціально-економічного розвитку села, захисту природного середовища та збереження національного багатства України, зокрема сільськогосподарських угідь (природного капіталу), ресурсів праці (кадрового капіталу) та ефективності фізичного (відтворювального) капіталу. На початку ХХІ століття в регіонах України загострилися проблеми продовольчої безпеки, забезпечення населення продукцією тваринництва, деструкції землекористування, деградації земель через перенасичення технічними культурами, енергетичного забезпечення виробництва, збуту продукції тощо. Особливого значення набуває вироблення наукових основ підприємництва для різних форм господарювання в умовах приватної власності на землю та її ринкового обігу.

Детальний аналіз нових господарських процесів, явищ, тенденцій і закономірностей свідчить про необхідність перегляду багатьох фундаментальних положень економічної теорії, що були донедавна аксіоматичними. Аналіз ситуації на Поділлі свідчить, що проблема подальшого розвитку і розміщення продуктивних сил сільськогосподарського виробництва залишається актуальною. Вона перейшла зі сфери можливих передбачень у сферу неприємних для нації кризових реалій.

Значний внесок у дослідження проблем розвитку та розміщення сільськогосподарського виробництва зробили українські вчені, зокрема: В. Г. Андрійчук, Б. М. Данилишин, М. І. Долішній, С. І. Дорогунцов, Є. П. Качан, А. С. Лисецький, В. Я. Месель-Веселяк, Я. Б. Олійник, О. М. Онищенко, О. М. Паламарчук, Д. К. Прейгер, П. Т. Саблук, В. М. Трегобчук, М. М. Федоров, Л. Г. Чернюк, В. В. Юрчишин та інші. Питання розміщення продуктивних сил галузей агропромислового і продовольчого комплексів України з точки зору проблем їхнього розвитку й розміщення в нових економічних умовах досліджені досить ґрунтовно. Проте динамічність процесів є такою, що ряд важливих питань, зокрема регіонального розвитку сільськогосподарського виробництва, вимагають нового наукового переосмислення. Нові наукові засади необхідно розробити для різних форм територіальної організації виробництва, галузевого і секторного розвитку. Всі ці та інші аргументи слугували підставою для вибору теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота пов'язана з науковою тематикою досліджень, що ведуться в Тернопільській академії народного господарства, є невід'ємною часткою науково-дослідних робіт кафедри управління трудовими ресурсами і розміщення продуктивних сил, зокрема з темою "Еколого-економічні і демографічні проблеми розвитку і розміщення продуктивних сил аграрно-індустріального регіону" (№ державної

реєстрації 0101U002368). Роль автора у виконанні дослідних робіт пов'язана з виробленням наукових основ територіальної організації і моделювання еколого-економічних передумов поглиблення спеціалізації сільського господарства регіону в умовах становлення ринкових відносин.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є удосконалення наукових засад оптимізації розвитку та розміщення сільськогосподарського виробництва з урахуванням еколого-економічної ситуації у регіоні Поділля, зокрема за принципом єдності й комплексності трьох критеріїв оптимальності: зайнятості селян, використання ресурсів і мінімального антропогенного навантаження на довкілля.

Сутність головної ідеї полягає в тому, щоб на основі визначення теоретичної сутності формування спеціалізованих товарно-сировинних зон і спеціалізації сільськогосподарського виробництва виробити методичні підходи до удосконалення схеми розміщення галузей рослинництва і тваринництва, оптимізації галузевої спеціалізації сільського господарства за умов структурної трансформації регіональної економіки, оцінити вплив нової системи господарювання на економіку регіонів, формування місцевого бюджету і реалізацію стратегії соціально-економічного розвитку регіонів.

Для досягнення поставленої мети у роботі визначено та розв'язано такі найважливіші наукові завдання:

- удосконалення системи ознак, показників і критеріїв оптимального розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва з урахуванням нових моделей господарювання, форм власності на ресурси і процесів їхнього розподілу;

- обґрунтування компонентної структури моделі економічної бази сільського господарства в галузевих комплексах рослинництва і тваринництва;

- оцінка адекватності процесів розвитку сільськогосподарського виробництва еталонній моделі розвитку з урахуванням еколого-економічних обмежень у регіонах;

- визначення стану, чинників і закономірностей розвитку та розміщення сільськогосподарського виробництва, зокрема у густозаселеному регіоні Поділля, за критерієм екологічного та соціально-економічного розвитку регіонів;

- вироблення стратегії розвитку та розміщення сільськогосподарського виробництва на перспективу з урахуванням демографічних, соціально-економічних та екологічних чинників, удосконалення територіальної організації та її оптимізація.

Об'єктом дослідження є процеси суспільного відтворення чинників виробництва, зокрема сільськогосподарських ресурсів і кадрового капіталу в нових ринкових умовах, формування оптимальної спеціалізації сільських адміністративних районів і господарських систем в умовах трансформації економіки.

Предметом дослідження є методологія сталого розвитку і розміщення продуктивних сил сільськогосподарського виробництва, сукупність теоретич-

них, методичних та економічних аспектів формування оптимальної спеціалізації сільських адміністративних районів і господарських систем.

Методи дослідження. Теоретичною і методологічною основою дослідження є сучасна економічна теорія, що визначає теоретичні основи, засади та закономірності економічного розвитку, інформатизації і моделювання економічних процесів, оптимізації і конструювання, прогнозування й вироблення стратегії розвитку регіонів, загальні моделі взаємодії суспільства і природи.

Для оцінки стану і динаміки процесів трансформації сільського господарства використано балансовий метод. Інерційний прогноз розвитку нинішньої ситуації в галузях рослинництва і тваринництва на даний час здійснено із застосуванням методу екстраполяції за моделями експоненціального зростання. Оптимізація стратегії розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва базується на імітаційних моделях “економічної бази”, вперше запропонованих автором дисертації. Для реалізації мети та вирішення завдань, поставлених у роботі, були застосовані також картографічний, монографічний, абстрактно-логічний, економіко-математичний, розрахунково-аналітичний та інші методи.

Наукова новизна одержаних результатів. На основі чітко визначеного плану досліджень сформульовано наукові основи удосконалення розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва в регіонах України, зокрема отримано такі нові наукові результати.

ЗАПРОПОНОВАНО ВПЕРШЕ:

- наукові основи комплексної оцінки еколого-економічного розвитку сільськогосподарського виробництва у регіоні Поділля, локалізації районів соціального напруження, розвитку домогосподарств населення з урахуванням рівня доходів рентного походження і продовольчого забезпечення населення, що на відміну від суто статистичної оцінки є комплексною, інтегральною;

- теоретичні основи економіко-екологічного розвитку сільськогосподарського виробництва у густозаселеному регіоні Поділля з урахуванням процесів поглиблення спеціалізації та зміни концентрації виробництва, залученого капіталу та інвестиційно-інноваційних пріоритетів розвитку, що на відміну від традиційної моделі вироблення стратегії соціально-економічного розвитку регіонів передбачають принципи єдності та комплексності трьох критеріїв розвитку та інтегральних схем обласного рівня.

НАБУЛО ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ:

- схеми розміщення продуктивних сил сільського господарства регіонів, що ґрунтуються на оцінках попиту на продовольство та його пропозиції на галузевих ринках і розрахунках експортного потенціалу регіонів і компонентної структури моделі економічної бази сільського господарства в галузевих комплексах рослинництва і тваринництва;

- наукові основи прогнозування і програмування розвитку та розміщення сільськогосподарського виробництва з урахуванням його структурних трансформацій із визначенням соціально-економічних

пріоритетів, що, на відміну від сучасних класичних прогнозів, спираються на багатокритеріальні підходи та моделі.

УДОСКОНАЛЕНО:

- наукові основи формування господарського механізму перерозподілу доходів рентного походження, який на противагу традиційному ринковому, має важелі узгодженого інституційного регулювання та територіальної організації управління сільськогосподарським виробництвом у нових умовах господарювання, зокрема з вирішення важливих питань секторного, галузевого та регіонального розвитку, оптимізації зв'язків між секторами, районами і галузями;

- систему економічних ознак і показників розвитку продуктивних сил галузей рослинництва і тваринництва, що на відміну від інших є одночасно компонентами моделі комплексного розвитку за критеріями: 1) оптимізації пропозиції і попиту на галузевих ринках продовольства; 2) оптимізації темпів розвитку галузей, що виробляють сільськогосподарські ресурси, обмеження продуктивних сил, зокрема: землі, праці, капіталу та інших засобів виробництва;

- методику порівняльної рейтингової оцінки соціально-економічного розвитку адміністративних районів, котра на відміну від затвердженої Кабінетом Міністрів України у 2004 р. з мінімумом та максимумом показників, використовує усереднену стандартну евклідову відстань.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертаційної роботи, що стосуються вироблення заходів щодо посилення державного регулювання розвитку сільського господарства та відпрацювання соціально-економічної стратегії розвитку АПК регіону, використані Міністерством економіки та з питань європейської інтеграції України при виробленні проекту Державної програми соціального та економічного розвитку України на 2005 рік (довідка № 24-23/94 від 02 липня 2004 р.).

Матеріали дисертаційної роботи, що стосуються оцінки характеру та особливостей сучасного стану і динаміки національного АПК використані в Головному управлінні економіки Тернопільської обласної державної адміністрації при виробленні Стратегії соціально-економічного розвитку області на перспективу до 2010 року (довідка № 01-2-607 від 01 вересня 2003 р.).

Методологічні та методичні розробки здобувача щодо економічного моделювання АПК використані у ТОВ “Агрофірма “Нива” Підволочиського району Тернопільської області (довідка № 148/256 від 02 вересня 2003 р.).

Результати дисертаційного дослідження використані також при складанні робочої програми, проведенні лекцій, практичних занять, підготовці методичних розробок з дисципліни “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” в Тернопільській академії народного господарства (довідка № 126-10/259 від 02 вересня 2003 р.).

Практична цінність результатів дослідження полягає у тому, що вони містять обґрунтування наукових засад соціально-економічного розвитку регіонів та інструментарій для аналізу стану і динаміки сільського

господарства в продовольчому й агропромисловому комплексах у ринкових умовах і є базою для формування концепції та прийняття стратегічних рішень в аграрній політиці. Оптимізаційні розрахунки і програми розвитку можуть бути використані для системного аналізу, оцінки стану і прогнозування розвитку сільськогосподарського виробництва в системі державного управління на рівні області.

Особистий внесок здобувача. Викладені в дисертаційній роботі методологічні та методичні засади економічного моделювання розвитку агропромислового комплексу і результати реалізації аналітичних схем прикладних програм належать особисто здобувачеві.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації доповідалися та обговорювалися на трьох науково-практичних конференціях, зокрема: "Управління людськими ресурсами: проблеми теорії і практики" (м. Київ, березень 2001 р.); "Технологія інноваційного пошуку в системі вищої освіти" (м. Тернопіль, 31 січня 2003 р.); "Регіональні проблеми зайнятості і ринку праці" (м. Тернопіль, 13–14 травня 2004 р.).

Публікації. Сформульовані та обґрунтовані в дисертації наукові положення, висновки і пропозиції належать особисто авторові. За результатами дослідження опубліковано 8 одноосібних наукових праць, у тому числі 5 – у наукових фахових виданнях. Загальний обсяг публікацій становить 2,6 др. арк.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Результати дослідження викладено на 220 сторінках комп'ютерного тексту, що охоплює 27 таблиць і 19 рисунків. Із загальної кількості таблиць та рисунків 4 займають всю площу сторінки. Список використаних джерел (227 найменувань) – на 13, додатки – 13 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі **“Теоретико-методологічні основи стратегії розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва”** удосконалено теоретичні підходи до територіальної організації сільськогосподарського виробництва у ринкових умовах.

Розвиток і розміщення сільського господарства розглядається дисертантом як форма процесу поглиблення суспільного поділу праці, що передбачає створення підприємств і галузей для виробництва однорідної продукції. Вона надає пріоритетного розвитку одній або кільком галузям з метою масового виробництва продукції одного виду на основі прогресивної технології з урахуванням природно - кліматичних та економічних передумов, сутність яких полягає у такому територіальному поділі праці, що здійснюється постійно і виникає в різних взаємозв'язаних формах. Беручи це до уваги, спеціалізація постійно розвивається та зумовлює об'єктивну закономірність розвитку будь-якого виробництва, сприяє підвищенню його ефективності,

зростанню продуктивності праці та раціональному використанню природних ресурсів.

Доведено, що спеціалізація відображає якісний бік суспільного поділу праці і вказує, виробництво яких саме видів продукції переважає на даній території. Це ефективна форма організації сільського господарства, яка дає змогу зосередити виробництво певних видів продукції на окремих територіях і підприємствах й отримати завдяки цьому кращі результати господарської діяльності.

Визначено чинники, що впливають на формування та розміщення спеціалізації сільськогосподарського виробництва. У багатьох випадках власне територія зумовлює спеціалізацію сільського господарства регіону, її економічну ефективність. Існує складна система чинників, які неоднозначно впливають на цей процес і часто діють у протилежному напрямі. Під впливом одних чинників спеціалізація розвивається у сторону зменшення кількості галузей у господарстві, а під впливом інших стає економічно доцільним розширення кількості галузей до певної межі. Це поліпшує використання виробничих ресурсів, а відповідно – й ефективність виробництва сільськогосподарських підприємств.

Важливою умовою поглиблення спеціалізації сільськогосподарських підприємств і підвищення концентрації виробництва є розвиток продуктивних сил, який дає змогу здійснювати виробництво продукції за інтенсивними технологіями.

Великий вплив на поглиблення спеціалізації сільського господарства мають сприятливі природно-географічні чинники, а саме: рельєф місцевості, клімат, ґрунтові умови.

Значна увага в дисертації приділена соціальним пріоритетам регіонального розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва, тобто інфраструктурі, яка створює передумови для відтворення робочої сили, а також розміщенню населення, особливостям розселення та рівню використання робочої сили. Доведено, що забезпеченість робочою силою визначається структурою сільськогосподарського виробництва, рівнем продуктивності праці та величиною виробничого навантаження на одну працездатну особу.

У дисертації визначено економічні чинники територіальної організації та спеціалізації сільськогосподарського виробництва. Обґрунтовано, що поглибленню спеціалізації регіонів сприяють конкуренція на ринку, попит, пропозиція, механізм ціноутворення, конкурентоспроможність, ринки збуту та економічна доцільність (прибуток), що надзвичайно тісно пов'язані між собою. Серед економічних чинників особливу роль відіграє державна політика, яка включає паритет цін і формування різноманітних ринків, фінансово-кредитні відносини та забезпечення продовольчої безпеки тощо.

За ринкових відносин відбувається взаємодія між попитом та пропозицією, що вимагає дослідження поведінки споживача й визначення обсягів ринку. Тому необхідно врахувати три основних чинники: фізіологічні потреби у

продуктах харчування, платоспроможний попит населення і товарна пропозиція виробників. Проаналізувавши вихідні дані, можна вибрати реальні ціни, які дають змогу зробити витрати мінімальними при заданому випуску.

Проте на сучасному етапі широкого застосування набув економічний термін “норма прибутку”, що характеризує відношення прибутку до середньорічної вартості основних та оборотних засобів, включаючи вартість землі. Вона є узагальненим показником ефективності будь-якого виробництва.

У ринкових умовах спеціалізація сільського господарства регіону не виключає диверсифікації, що пов'язано з динамічністю ринкової економіки, швидкими змінами попиту та появою нових видів продукції. При цьому падіння попиту на один вид продукції компенсується збільшенням на інші. У результаті диверсифіковані підприємства загалом більш стійкі та конкурентоспроможні порівняно з вузькоспеціалізованими, оскільки збільшують асортимент продукції і мають змогу спрямовувати свій капітал у найприбутковіші галузі.

На думку дисертанта, державна цінова політика має бути спрямована на формування паритетних цін у різних галузях економіки та підвищення рентабельності сільськогосподарських виробників. Вона має отримати свій розвиток в напрямках прямого (адміністративного) та непрямого регулювання через вплив на попит і пропозицію.

В умовах ринкової економіки виникає необхідність формування різноманітних ринків, як системи відносин купівлі-продажу певного товару. Функціонування таких відносин забезпечує сукупність засобів, методів, інструментів та організаційно-правових норм, тому наступним необхідним кроком розвитку аграрної реформи є функціонування ринкової інфраструктури. Ринок товарів і послуг представляють товарні біржі, підприємства оптової та роздрібної торгівлі, ярмарки, аукціони тощо. Ринок капіталів складається з кредитного ринку та ринку цінних паперів. Важливою передумовою успіху аграрної реформи є створення фінансових ринків в АПК.

Помітний вплив на формування спеціалізації та підвищення ефективності вітчизняного агропромислового комплексу має забезпечення продовольчої безпеки країни. Вона характеризує стан соціально-економічної системи країни, при якому кожен громадянин має доступ до мінімального набору продуктів харчування. Поняття продовольчої безпеки нації має кілька аспектів – фізична і економічна доступність продовольства; стійкість доступу до продовольства, безпека харчування.

В умовах становлення ринкових відносин в Україні врахування екологічного чинника є нині дуже актуальним, і насамперед, це стосується сільського господарства, де практично повністю освоєно земельний фонд. Високий рівень розораності породжує негативні процеси природно-антропогенного характеру (ерозію, засолення, закислення, перезволоження,

заболочення земель), що посилює шкідливий вплив господарської діяльності на природу.

Виділено три види моделей АПК, які формують стратегію його розвитку: модель територіальної організації (організаційна), аналітична модель регіональної економіки АПК і балансова модель ресурсів продовольства та сільськогосподарського виробництва.

Територіальна організація характеризує взаємодію процесів структуризації сільськогосподарських ресурсів на території за системою критеріїв ефективності виробництва і забезпечення населення продовольчими товарами. Вона відображає горизонтально інтегровані галузеві зв'язки між підприємствами різних галузей народного господарства. Концепція розвитку АПК на території має вирішити важливі проблеми форм і методів господарювання з урахуванням ефективності концентрації й спеціалізації виробництва, вирішення транспортної задачі тощо.

Дисконтування вартості є методологічним засобом приведення капітальних витрат до співставного вигляду. Вартість сільськогосподарських ресурсів за цією методологією є функцією від ряду складових:

$$W = \sum_{t=1}^n \frac{Rt}{(1+r)^t} - \sum_{t=1}^n \frac{IK}{(1+r)^t},$$

де: W – вартість сільськогосподарських ресурсів;

Rt – рента, прибуток, оплата праці як дохід населення;

t – термін дисконтування;

r – коефіцієнт дисконтування (норма банківського процента);

IK – сума інвестицій та інновацій у майновий сільськогосподарський комплекс.

Проведення аграрної реформи, роздержавлення і приватизація сільськогосподарських ресурсів спрямовані на підвищення ефективності галузі. Концентрація ресурсів великих сільськогосподарських підприємств поступається місцем процесам формування малого та середнього бізнесу. На користь малого підприємства наводять аргументи його швидшої адаптації до потреб ринку. Малі підприємства здатні швидко організувати перебудову технологій, що дає змогу їм швидко реагувати на потреби і попит споживачів, кон'юнктуру ринку. Але для розвитку малого агробізнесу необхідно також передбачити виробництво малогабаритних механізмів невеликої потужності для переробки сільськогосподарської сировини на місцях її виробництва, створення засобів малої механізації й автоматичних пристроїв для первинної обробки сировини, пакування готової продукції, що дасть змогу забезпечити фінансові нагромадження.

У другому розділі “Стан і динаміка сільського господарства Тернопільської області у системі агропромислового комплексу Поділля” розглянуто стан і динаміку процесів трансформації економіки сільського господарства й оцінено потенціал ресурсів галузі.

Природнокліматичні ресурси Поділля є значними за оцінкою ґрунтів, сумою активних температур та опадів. Так, наприклад, активна сонячна радіація є порівняно високою (від 51 до 53 ккал/см² на рік), тривалість теплового і вегетаційного періодів достатня (від 205 до 253 днів), що відповідає вимогам більшості сільськогосподарських культур. Клімат Поділля помірно-континентальний: тривале нежарке літо з достатньою кількістю опадів змінюється порівняно короткою та не суворою зимою. Середня температура січня у Тернопільській області становить -5,5°C, у Хмельницькій – -6,8°C, у Вінницькій – -6°C. Середня температура в липні – +18,5°C, +19°C та +20°C відповідно. Середньорічна температура повітря (+7°C) і середня температура теплового періоду (+14°C) є однаковими на всій території Лісостепової зони. Середні температури січня понижуються з – 4°C до – 6,2°C з заходу на північний схід, а мінімальні з – 31°C до – 38°C. Суми опадів теплового періоду зменшуються від 442 мм на заході до 371 мм на південному сході Поділля. Оподи теплового періоду становлять 75 – 80% від річної суми. Коефіцієнт зволоження знижується від 2,7 на заході Тернопільської області до 1,4 на південному сході Вінницької області. Поширеними ґрунтами в Лісостепу є мало- і середньогумусні типові чорноземи, опідзолені чорноземи і темно-сірі ґрунти, сірі та ясно-сірі лісові ґрунти, які мають високу родючість. Дослідженнями встановлено, що ефективність виробництва суттєво не залежить від кількості внесених добрив, наприклад, у буряківництві (рис. 1).

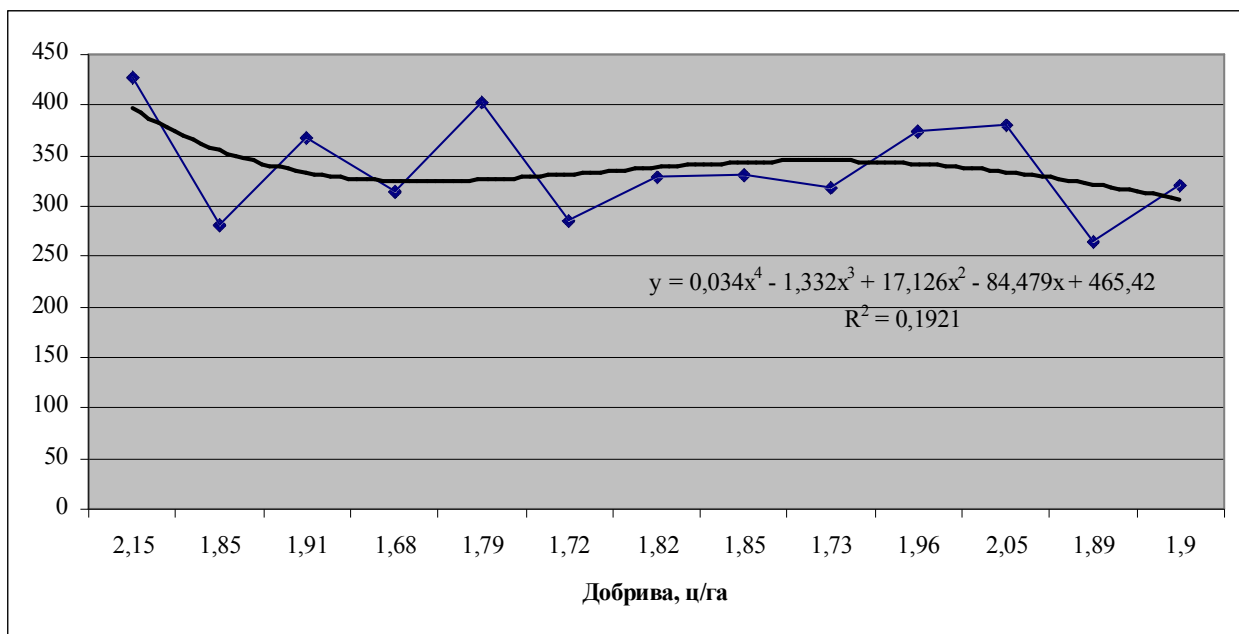

Рис.1. Динаміка продуктивності бурякового поля в агрофірмі “Нива”

Соціально-економічна та екологічна ситуація регіону характерна такими оцінками експертів. Багато з них вважають, що економіка регіонів

України після тривалої стагнації має ознаки оздоровлення. Проте інші вважають, що кризу ще не подолано. Негативний вплив на економіку регіону Поділля мають структурні, міжгалузеві диспропорції, що нагромадилися в народному господарстві впродовж останніх десяти років.

Вони спричинили гострий дефіцит товарів виробничого та невиробничого призначення, а особливо енергоносіїв. Криза підсилюється розбалансованістю фінансово-кредитної системи, невідповідністю сформованих управлінських структур потребам економічного розвитку, а сільське господарство виявилось дуже вразливим до зміни соціально-економічної ситуації в Україні. Здійснення структурної реформи вимагає великих інвестицій, зокрема в основні виробництва: машинобудування для сільського господарства і переробних галузей, випуск засобів і матеріалів, включаючи необхідне устаткування, біотехнології в агропромисловому виробництві, а тому у ретроспективі суттєвого економічного ефекту досягнути не вдалося.

Економіка сільськогосподарського виробництва має два вектори розвитку і дві категорії суб'єктів виробництва. Перший – це приватні господарства населення, що стрімко розвиваються в області. Другий – це агрофірми і великі господарства ринкового типу, що здатні працювати на основі комерційного інтересу. Такі підприємства і фермерські господарства, що довели свою економічну стійкість впродовж останніх років, а також менш стійкі з них, що розташовані в особливо сприятливих природнокліматичних умовах, є потенціалом районів, області й держави в цілому. Особисте підсобне господарство розвивається у напрямі до фермерського та спирається на різноманітні зв'язки з іншими сільськогосподарськими виробниками, зокрема товариствами, в яких вони працюють чи мають земельні та майнові частки.

Площі сільськогосподарських угідь областей Поділля, що припадають на одного сільського жителя, менші за середній показник в Україні. Так, у Тернопільській області він становить 1,5 га, Хмельницькій – 2,2, Вінницькій – 2,4. Ця інформація має подвійне наукове значення: 1) забезпечення селян землею є обмежувальним чинником виробництва; 2) те ж забезпечення відіграє роль соціального пріоритету розвитку сільського природного середовища.

У 2002 р. виробництво валової сільськогосподарської продукції (у порівняльних цінах) зросло порівняно з 2000 р. на 11,5%, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності воно зросло на 17,9 %, а в господарствах населення - на 7,6%. Спостерігається зростання загального обсягу сільськогосподарського виробництва, що зумовлено збільшенням обсягів виробництва сільськогосподарської продукції (особливо картоплі, овочевої та плодово-ягідної продукції) у господарствах населення.

Порушення закону вартості в сільському господарстві зумовило аграрну кризу в Україні. Головною причиною, зокрема, була відсутність паритету цін на сільськогосподарську продукцію та промислові товари для аграрного виробництва. Людські ресурси Поділля останнім часом скоротилися удвічі. Аналіз динаміки чисельності населення і продовольчого забезпечення показує кореляційний зв'язок (табл.1).

Матриця коефіцієнтів кореляції між ознаками якості харчового раціону і динаміки чисельності населення в Тернопільській області (станом на кінець 2002 року)

	Білок, всього	Білок тваринного походження	Вуглеводи	Жири	Енергія, всього	Енергія фізичного навантаження	Чисельність населення
Білок, всього	1	0,908	0,974	0,726	0,983	0,979	0,675
Білок тваринного походження	0,908	1	0,815	0,889	0,917	0,916	0,533
Вуглеводи	0,974	0,815	1	0,623	0,966	0,963	0,698
Жири	0,726	0,889	0,623	1	0,804	0,812	0,109
Біологічна енергія, всього	0,983	0,917	0,966	0,804	1	1,000	0,572
Енергія фізичного навантаження	0,979	0,916	0,963	0,812	1,000	1	0,559
Чисельність населення	0,675	0,533	0,698	0,109	0,572	0,559	1

Досить високий рівень кореляції простежується між динамікою чисельності населення і рівнем споживання продуктів тваринного походження, білків всього і вуглеводів. З цього можна зробити висновок про соціальну значущість розвитку галузевого комплексу сільського господарства і ринку продовольства.

Населення, яке проживає в сільській місцевості, перевищує міське. Економічно активним можна назвати ту частину селян, яка працює за наймом в СГП товарного спрямування або зайнята у приватному підсобному господарстві. У сільській місцевості спостерігається надлишок трудових ресурсів, що є результатом скорочення сільськогосподарського виробництва.

Помітний вплив на формування спеціалізації сільського господарства мають екологічні чинники. Екологічні протиріччя в сільськогосподарському виробництві зумовлені насамперед екстенсивним господарюванням. Відомі великі екологічні витрати екстенсивного землеробства, пов'язані з масовою розораністю земель, у тому числі малопродатних, шаблонною структурою посівних площ, нераціональним розміщенням культур і т.ін. Саме ерозія, дефляція, опустелення, засолення тощо є небезпекою, набагато більшою, ніж наслідки інтенсифікації землеробства, зумовлені порушенням регламентів застосування добрив, пестицидів, зрошення, що істотно впливають на формування спеціалізації сільського господарства регіону.

У третьому розділі **“Концепція та стратегія розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва”** розкрито сутність і напрями стратегії інноваційного розвитку галузей АПК Тернопільської області.

Структурна реорганізація сільського господарства Тернопільської області розглядається з урахуванням ролі Поділля в агропромисловому комплексі України в майбутньому.

У сучасних умовах економіка окремих регіонів може розвиватися двома шляхами: 1) як замкнута система виробництва; 2) як експортно-орієнтована система.

Для замкненої моделі необхідно буде вилучити з обробітку певну кількість сільськогосподарських угідь, що одночасно зумовить скорочення числа працюючих. Науковим висновком є необхідність оцінки процесу деструкції сільського господарства, яку пропонується здійснити за розробленою автором методикою, сутність якої полягає у наступному. На першому етапі передбачається прогноз прямих потреб на сільськогосподарські ресурси. Так, наприклад, коефіцієнт переведення у моделях “хлібопродукти – зерно” (1,25) і змінна урожайності визначають площу посіву зернових, що з урахуванням агротехнічних вимог чергування культур у сівозміні показує потребу у ріллі. Посіви картоплі та овочів з урахуванням коефіцієнтів корисної частки дає змогу перейти від обсягів продовольства до обсягів виробництва продукції сільського господарства.

Потреба цукру за замкненою схемою розвитку Поділля трансформується в обсяги виробництва сировини і посіви цукристих за змінною нормою витрат сировини (8,3 т на 1 т білого цукру) в Україні. Для розрахунку посівних площ олійних культур обсяги ринкового попиту на олію перемножують на коефіцієнт виходу олії з соняшника (0,48) або рапсу (0,25). Прямі потреби сільськогосподарських ресурсів у тваринництві пропонується розраховувати за основними галузями: молочного скотарства, вирощування великої та малої рогатої худоби, свинарства і птахівництва. Ці потреби є дотичними до чисельності поголів'я та змінних продуктивності худоби.

На наступному етапі пропонується розрахувати побічну потребу сільськогосподарських ресурсів, зокрема для відтворення продуктивних сил галузей рослинництва і тваринництва. Найбільшою є проблема насінництва і виробництва кормових ресурсів для тваринництва. Для великої рогатої худоби необхідно заготовляти 5,6 т кормів з розрахунку на одну голову на рік, зокрема 1,7 т зерна, та 2 т сіна, що відповідає продуктивності корів до 5 т молока на рік. Чисельність свиней, жива маса і потреба зернофуражних ресурсів співвідноситься як 10:1:8 відповідно. Важливою проблемою методики розрахунку є наявність змінних параметрів виробництва, але перевагою – сукупні оцінки регіонального попиту, який складається з прямих і непрямих (суміжних) потреб сільськогосподарських ресурсів.

Науковими основами вирішення проблеми розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва визнано закони, закономірності та принципи територіальної організації (рис. 2 і 3).

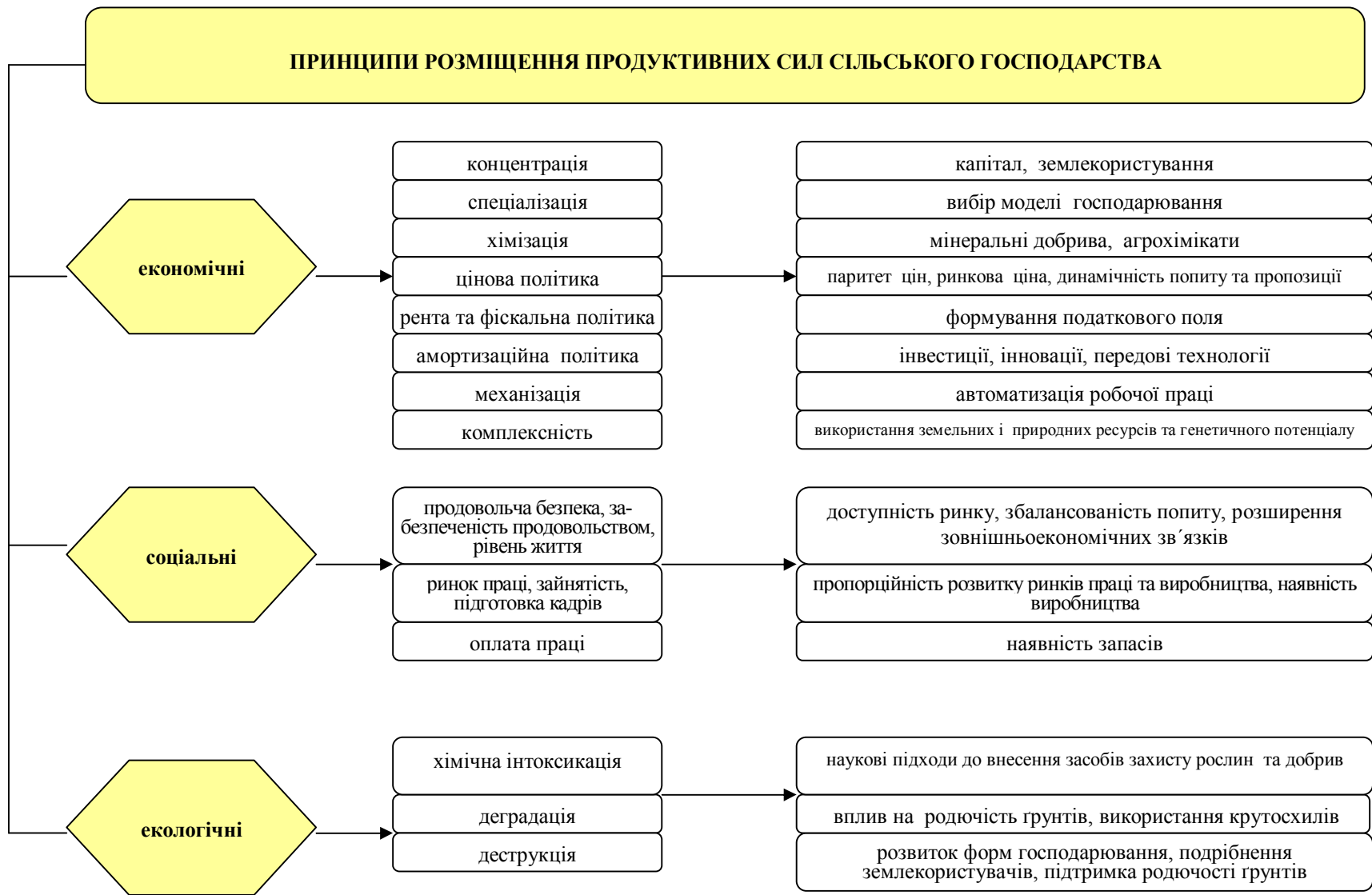

Рис. 2 Принципи оптимального розміщення продуктивних сил сільського господарства

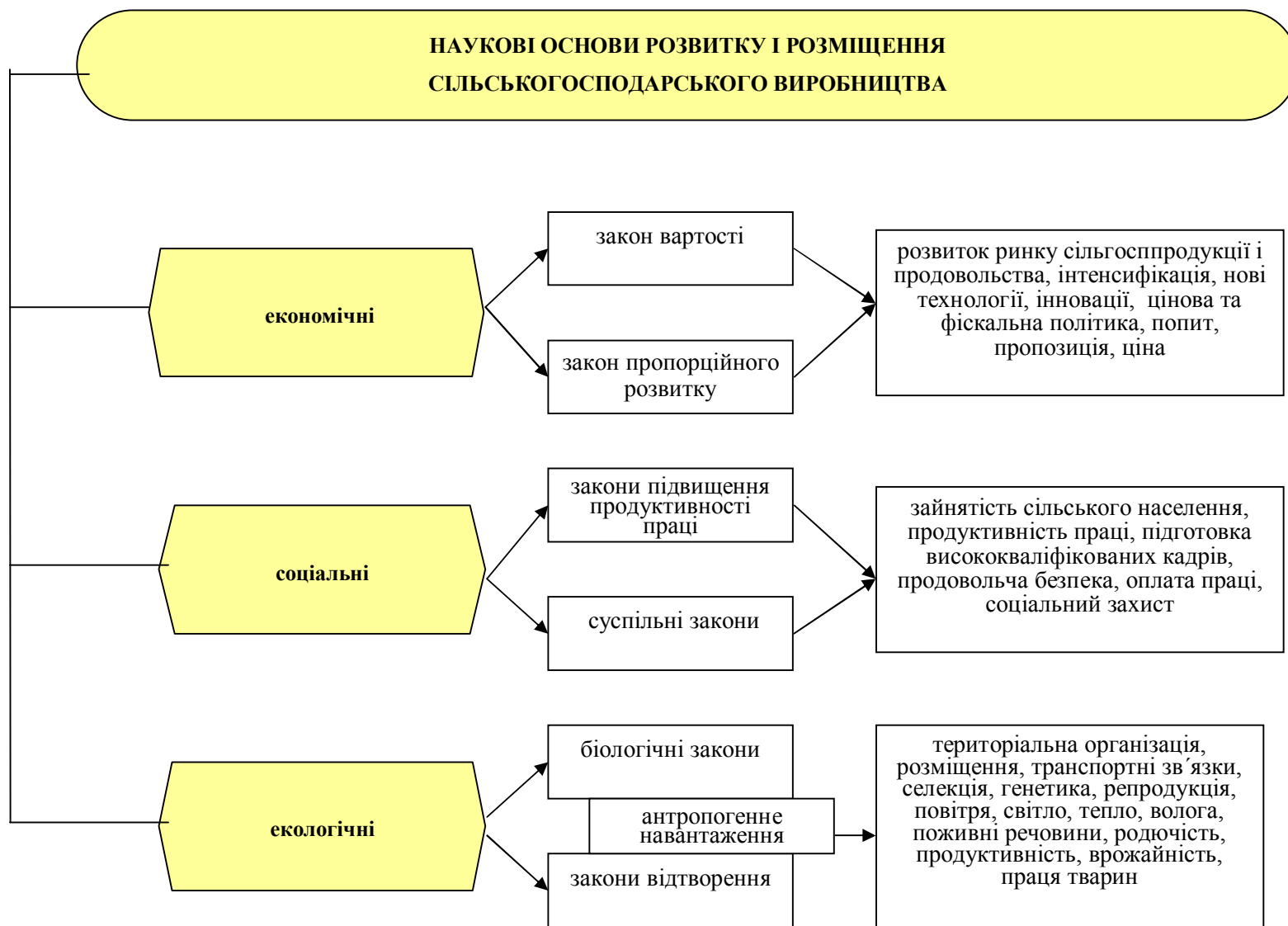

Рис. 3 Наукові основи розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва

Сучасні тенденції реорганізації та розвитку сільського господарства вимагають використання досягнень науково-технічного прогресу. Сільськогосподарські культури відрізняються біологічним складом, періодами вегетації і ступенем використання продукції в їжу без переробки і після доробки. У цьому випадку розвиток науково-технічного прогресу повинен проходити в напрямку повнішого і кращого використання біологічних особливостей конкретного виду сільськогосподарських культур. Особлива увага має приділятися розвитку галузей і виробництв зі зберігання, переробки та реалізації продукції.

Вироблення й впровадження нових машин і технологій у сільському господарстві відкриває широкий шлях для ефективного використання людських, матеріальних і фінансових ресурсів. Усе це буде сприяти подальшому нарощуванню обсягів виробництва сільськогосподарської продукції і повнішому задоволенню зростаючих потреб населення при обмеженому використанні ресурсів суспільства. Тому нині в сільському господарстві України загалом та окремих регіонів зокрема потрібно реалізувати ідеологію інноваційного розвитку з використанням засобів, отриманих від інновацій. Адже лише дешева та високоякісна продукція зможе скласти конкуренцію світовим аналогам.

Аналіз поглиблення та формування нової спеціалізації виробництва сільськогосподарської продукції проводиться на прикладі ТОВ “Агрофірма “Нива” Підволочиського району Тернопільської області за період з 1990 р. до 2002 року. Незважаючи на деякі розбіжності в структурі агрофірми, основні тенденції розвитку сільського господарства регіону можна простежити на прикладі цього підприємства.

Вихідною базою вироблення стратегії розвитку в окресленому періоді доцільно визначити пошук і практичну реалізацію системи заходів і практичних дій щодо подолання соціально-економічних, ресурсних, психологічних та інших втрат в Україні в перехідний трансформаційний період. Вони наклалися на негативні процеси і явища, які дедалі очевидніше виявлялися в радянські часи, і спричинили ситуацію, що за всіма без винятку показниками відкинула Україну на десятиліття назад. Ситуація загострюється тим, що серед втрат, котрі за всіх несприятливих обставин все ж можна буде відродити (якщо така мета буде поставлена), є такі втрати, що належать до невідновлюваних. Очевидним є також те, що поки що немає достовірних даних (передбачень) стосовно того, що потрібно відроджувати у першу чергу, як довго триватиме процес відродження, які вкладення для цього будуть потрібні і якими можуть бути джерела їх наповнення.

Концепція сталого розвитку економіки Тернопільської області вже окреслена. Вона передбачає раціональне використання виробничого

потенціалу (земельних, трудових, матеріальних, енергетичних, фінансових ресурсів) для гарантованого забезпечення потреб людей на перспективу.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі на основі чітко визначеної мети і програми дослідження викладено теоретичне узагальнення і нове розв'язання важливого для народного господарства наукового завдання – вироблення наукових основ розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва в умовах трансформації економіки з урахуванням екологічних, соціальних та економічних особливостей Тернопільської області.

Отримані автором результати є підставою для наступних висновків і пропозицій.

1. Для оцінки характеру та тенденцій розвитку галузей рослинництва й тваринництва необхідна досконаліша система економічних ознак і показників. У роботі дисертант дає конкретні пропозиції, що дозволяють здійснити таку оцінку за критеріями оптимізації пропозиції і попиту на галузевих ринках продовольства та оптимізації темпів розвитку галузей, які виробляють сільськогосподарські ресурси, обмеження продуктивних сил, зокрема: землі, праці, капіталу та інших засобів виробництва.

2. Сучасні тенденції розвитку ринкових відносин виявляються у вдосконаленні та поглибленні, а в окремих випадках у формуванні нової спеціалізації сільськогосподарського виробництва. Найбільше впливають на ці процеси зовнішня та внутрішня конкуренція, кон'юнктура ринку, що за певних умов прискорюють розвиток одних галузей спеціалізації та гальмують інші. Перехід до нових форм господарювання спричинить формування в регіоні під впливом конкретних природних та економічних чинників певних типів спеціалізованих господарств внаслідок вільного господарювання та вибору власних ринків збуту.

3. Аналіз діяльності господарств, котрі успішно працюють у кризових умовах свідчить, що в них реалізується комплексний підхід до виявлення і використання резервів стабільного й ефективного розвитку, а також повною мірою враховуються особливості сучасного етапу становлення ринкової економіки і реформування аграрного сектора.

4. Сільськогосподарське виробництво регіону функціонує у постійному контакті із зовнішнім середовищем, що суттєво впливає на його діяльність. При формуванні спеціалізації та всієї господарської інфраструктури необхідно прогнозувати вплив усіх чинників на виробництво, як і зворотний антропогенний вплив господарювання на довкілля. Під їхньою дією формується спеціалізація сільського господарства, визначаються основні напрями його діяльності та перспективи, вони зобов'язують враховувати усі позитивні та негативні сторони, адекватно реагувати на них, змінювати стратегію своєї діяльності. Основними чинниками, що впливають на

функціонування сільського господарства та формування його спеціалізації, є економічні, природні, екологічні, інформаційні, науково-технічні, політичні, правові, культурні, соціальні та міжнародні.

5. З метою адекватного висвітлення важливих питань конкурентоспроможності суб'єктів господарювання, розвитку соціально-економічних процесів та обмежень у роботі обґрунтована компонентна структура економічної бази сільського господарства в галузевих комплексах рослинництва і тваринництва.

6. На сучасному етапі розвитку трансформаційних та інтеграційних процесів необхідно запровадити механізми узгодження інтересів товаровиробників як по горизонталі (господарства всіх форм власності), так і по вертикалі, зокрема: сільського господарства, переробної та харчової промисловості, сфери зберігання і торгівлі. Необхідно створювати нові об'єднання та асоціації, спроможні взяти на себе відповідальність за соціально-економічний розвиток природного і сільського середовища тощо.

7. Сучасна стратегія економіко-екологічного розвитку сільськогосподарського виробництва густонаселеного регіону Поділля повинна формуватися з урахуванням процесів поглиблення спеціалізації, зміни концентрації виробництва, інвестиційно-інноваційних пріоритетів, структурної трансформації економіки регіону з визначенням соціальних наслідків їх реалізації.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

У фахових виданнях:

1. Надвиничний С. А. Становлення і проблеми розвитку нових форм господарювання в аграрному секторі економіки України // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України: Зб. наук. пр. Тернопільської академії народного господарства. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – № 4. – С. 90 – 93.

2. Надвиничний С. А. Проблеми формування регіональних ринків землі в Україні // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України: Зб. наук. пр. Тернопільської академії народного господарства. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – № 5. – С. 138 – 140.

3. Надвиничний С. А. Демографічні аспекти розвитку села в умовах реформування відносин власності // Проблеми формування ринкової економіки: Міжвід. наук. зб. Спецвипуск. Управління людськими ресурсами: проблеми теорії та практики. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 203 – 206.

4. Надвиничний С. А. Регіональні аспекти формування продовольчої безпеки держави // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України: Зб. наук. пр. Тернопільської академії народного господарства. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – № 6. – С. 174 – 178.

5. Надвиничний С. А. Земельна рента та її вплив на спеціалізацію сільського господарства // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України: Зб. наук. пр. Тернопільської академії народного господарства. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – № 8. – С. 90 – 92.

Інші видання:

6. Надвиничний С. А. Деякі аспекти державної політики формування оптимальної спеціалізації сільського господарства регіону // Наук. зап. Тернопільського державного педагогічного університету. Серія “Географія”, 2003. – № 2. – С. 94 – 97.

7. Надвиничний С. А. Особливості формування інноваційного типу суспільного виробництва регіону // Матеріали II регіон. наук.-прак. конф. “Технологія інноваційного пошуку в системі вищої освіти”. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – С. 92 – 96.

8. Надвиничний С. А. Сучасні проблеми регіонального ринку праці // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конф. “Регіональні проблеми зайнятості і ринку праці”. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – С. 192 – 194.

АНОТАЦІЯ

Надвиничний С. А. Наукові основи розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва в умовах трансформації економіки (на прикладі Тернопільської області). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.10.01 – розміщення продуктивних сил і регіональна економіка. Рада по вивченню продуктивних сил України Національної академії наук України, Київ, 2004.

Дисертаційну роботу присвячено удосконаленню наукових основ та оптимізації розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва за критеріями економічної, соціальної та екологічної ефективності на прикладі Тернопільської області.

На основі аналізу тенденцій, закономірностей і нових явищ соціально-економічного розвитку розроблено концепцію та стратегію сталого розвитку й розміщення сільськогосподарського виробництва. Соціально-економічні пріоритети розвитку регіону розглядаються у контексті продовольчої безпеки та забезпечення населення продовольчими товарами в межах регіонального АПК.

У роботі поглиблено наукові основи формування господарського механізму перерозподілу доходів рентного походження, який на відміну від традиційного ринкового, має важелі узгодженого інституційного регулювання і територіальної організації управління сільськогосподарським виробництвом у нових умовах господарювання.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, спеціалізація, концентрація, сільськогосподарська рента.

АННОТАЦІЯ

Надвиничный С. А. Научные основы развития и размещения сельскохозяйственного производства в условиях трансформации экономики (на примере Тернопольской области). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.10.01 – размещение производительных сил и региональная экономика. Совет по изучению производительных сил Украины Национальной академии наук Украины, Киев, 2004.

Диссертационная работа посвящена усовершенствованию научных основ и оптимизации развития и размещения сельскохозяйственного производства по критериям экономической, социальной и экологической эффективности на примере Тернопольской области.

Исследованием установлено, что в условиях рынка специализация сельского хозяйства региона не исключает диверсификацию, что связано с динамичностью рыночной экономики, быстрыми изменениями спроса, появлением новых видов продукции. При этом падение спроса на один вид продукции компенсируется увеличением спроса на другие. В итоге диверсифицированные предприятия в целом более стойкие и конкурентоспособные по сравнению с узкоспециализированными, поскольку увеличивают ассортимент продукции, имеют возможность направлять свой капитал в самые прибыльные отрасли. Особенностью трансформационных процессов в западных регионах Украины является образование широкого круга товаропроизводителей и частных хозяйств населения, которые конкурируют на отраслевых рынках продовольствия.

На основе анализа тенденций, закономерности и новых явлений социально-экономического развития разработаны концепция и стратегия стабильного развития и размещения сельскохозяйственного производства. Принцип комплексности развития отраслей растениеводства и животноводства рассматривается как приоритетный к другим научным основам специализации и концентрации, в частности, физического капитала, квалифицированного труда и природных сельскохозяйственных ресурсов региона. Социально-экономические приоритеты развития региона рассматриваются в контексте продовольственной безопасности и обеспечения населения продовольственными товарами в рамках регионального АПК.

В работе углублены научные основы формирования хозяйственного механизма перераспределения доходов рентного происхождения, которые в отличие от традиционного рыночного, имеет рычаги согласованной институциональной регуляции и территориальной организации управления сельскохозяйственным производством в новых условиях ведения хозяйства. Получили последующее развитие схемы размещения производительных сил

сельского хозяйства региона, которые базируются на оценках спроса и предложения на отраслевых рынках продовольствия и расчетах экспортного потенциала регионов.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие, специализация, концентрация, сельскохозяйственная рента.

SUMMARY

The Nadvynychnyy S. A. Scientific bases of development and placing agricultural production in the conditions of economy transformation (on example of the Ternopol region). – Manuscript.

Dissertation on gaining a scientific degree of candidate of economic sciences after the speciality 08.10.01 – placing productive forces and regional economy. Glad on the study of productive forces of Ukraine the National academy of Ukraine sciences, Kiev, 2004.

Dissertation work is devoted to the improvement of scientific bases and optimization of development and placing agricultural production after criteria of economic, social and ecological efficiency on example of the Ternopol region.

On the basis of analysis of tendencies, conformities to the law and new phenomena of socio-economic development conception and strategy of permanent development and placing agricultural production is developed. Socio-economic priorities of region development are laid out in context of food safety and providing a population by the food commodities within the limits of regional AMC.

Scientific bases of forming an economic mechanism of redistribution of profits of rent origin, which unlike traditional market are deep in work, the levers of the concerted institutes adjusting and territorial organization of agricultural operations in the new terms of economy support management have.

Keywords: socio-economic development, specialization, concentration, agricultural rent.